

Льготы, которые русское правительство предоставило своим новым подданным, были с лихвой окуплены, в частности, и бескровным присоединением Крыма к России [12, с. 32]. И отнюдь не случайно современнейший исследователь Г. Я. Аграновский замечает, что присоединение Крыма “прошло вполне мирно” [14, с. 14].

Таким образом, можно сделать следующие *выводы*:

- 1) переселение христианского населения вряд ли можно считать мерой экономического ослабления Крымского ханства;
- 2) налицо прослеживается интерес самого крымского хана к осуществлению данной акции со многих точек зрения;
- 3) не вызывает сомнения, что данное событие имело далеко идущие последствия для последующих и этнических, и политических процессов в регионе.

Источники и литература

1. Катунин Ю. А. Из истории христианства в Крыму: Таврическая епархия (вторая половина XIX – начало XX века). – Симферополь: Таврия, 1995.
2. Масаев М. В. Попытка создать однопациональное государство в Крыму в XVIII столетии // Свободный Крым. – 1995. – № 6 (13). – 25 февраля. – С. 2.
3. Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты в XVIII столетии // ЗООИД. – 1889. – Т. 15.
4. Манучарян Ш. Г. Возникновение армянских поселений на полуострове // Сквозь века. – Вып. 1. – Симферополь, 1995, а также: Дубровин Н. Ф. Присоединение Крыма к России. – СПб., 1885. – Т. 1.
5. Лапицкая С. Завоевание и колонизация Крыма царизмом // Исторический журнал. – 1937. – № 7.
6. Дружинина Е. И. Кючук-Кайнарджийский мир. – М., 1955.
7. Петрушевский А. Генералиссимус князь Суворов. – Т. 1. – СПб., 1884.
8. Андреев А. Р. История Крыма. – М., 1996.
9. Возгрин В. Е. Исторические судьбы крымских татар. – М.: Мысль, 1992.
10. Масаев М. В. Депортация по-хански // Голос избирателя. – 1994. – № 34 (43). – 3 июня.
11. Масаев М. В. Причины падения Крымского ханства в свете концепций Л. Н. Гумилёва // Проблемы политической истории Крыма: итоги и перспективы. – Симферополь, 1996.
12. Кузьминков Л. В. Хачхарджи К. А. К переселению крымских греков в Россию // Сквозь века. – Вып. 1. – Симферополь, 1995.
13. Хартахай Ф. Христианство в Крыму. – Симферополь, 1867.
14. Аграновский Г. Я. К вопросу о политике России в отношении Крымского ханства в XVIII веке и присоединении Крыма к России // Крым и Россия: неразрывные исторические судьбы и культура. Материалы республиканской научно-практической конференции. – Симферополь, 1994.

Пашенко В.О., Нагорна Т.В. ПРАВДА І ДОМИСЛИ ПРО “ІСТИННО ПРАВОСЛАВНИХ”

Актуальність дослідження. У процесі зміцнення позицій тоталітаризму в Радянському Союзі в другій половині 20-х років і застосуванням репресій як методу соціальної практики держави, формується розгалужений бюрократичний апарат, постає необхідність виправдати сенс існування останнього. Суспільство вразило “ярликова хвороба”, почалося “ідеологічне приборкання” народу.

У цей час більшість віруючих перебувала під загрозою репресій, безліч приходів припинили свою діяльність унаслідок провокаційних дій правоохоронних органів, масових утисків з боку держави щодо церковних організацій.

Із різноманітних течій у релігійному середовищі найбільший вплив мала РПЦ, стосунки якої з державною владою були складними. Тому патріарх Тихон і його прибічники шукали можливі шляхи для нормалізації стосунків із владою. На зустрічі у Донському монастирі, котру можна назвати неофіційним Собором єпископів, після деяких суперечок ієрархи визнали курс патріарха Тихона на підтримку радянської влади.

Наприкінці 1926 року РПЦ очолив обережний і розважливий митрополит Сергій (Старгородський). Його становище було хистким, бо керував церквою не за заповітом патріарха. Серед архієреїв посилюлися настрої про необхідність якнайшвидшого обрання патріарха. До того ж митрополит Сергій був ув’язнений, оскільки поставив свій підпис під відозвою про довіру митрополиту Кирилу, у якого закінчувався термін заслання.

Перебуваючи у в’язниці, а згодом на засланні, митрополит Сергій намагався через листування знайти контакти з урядом. У березні 1927 року він виходить на свободу і вступає в управління церквою. 29 липня 1927 року разом зі своїми прихильниками обнародував “Послання до пастирів та пастви”, більш відоме як “Декларація про відношення церкви до радянської держави”, де говорилося: “Ми, церковні діячі... з нашим народом і нашим урядом... Нам потрібно не на словах, а справами довести, що вірними громадянами Радянського Союзу, лояльними до радянської влади, можуть бути не лише байдужі до православ’я люди, не тільки відступники від нього, але і найзапападливіші прибічники його, для яких воно дороге, як істина і життя, з усіма його догматами і відданістю...” [1].

Неоднозначно було сприйнято це віруючими. У кінці 1927 року кілька єпархій вийшло з підпорядкування Сергія. У РПЦ утворилося два напрямки: сергіївський і тихонівський.

Єпископ Дамаскін (Цадрик), котрий був архієреєм у Чернігові, писав із заслання митрополиту про велику недовіру до нього з боку ієрархів, духовенства, віруючих та вчинений з його вини розкол [2].

Сергій, не бажаючи втрачати довіру уряду, оголосив тихоновців “контрреволюціонерами”. Останні відмовились визнавати Сергія главою РПЦ, а відтак і величати його ім'я в богослужіннях. У відповідь митрополит заборонив їм відправляти богослужіння. Це викликало розкол серед самих “непоминаючих”. Течія, яка вийшла з них і котра вважала себе справжніми борцями за інтереси церкви і православ'я, стала називати себе “істинно православними християнами”. Її існування було небажаним і Сергію, і тим більше радянській владі, котра розпочала боротьбу з незваною течією. Особливу підтримку віруючих ППХ мала в Україні, де боротьба проти духовенства і віруючих набула крайніх форм.

До сьогоднішнього часу ця трагічна сторінка церковної історії залишалася майже невідомою. **Метою дослідження** є аналіз діяльності “істинно православних християн” на території України. **Головним завданням** публікації є аналіз джерел та літератури, пов'язаних з діяльністю ППЦ, тому що нечисленні публікації про течію односторонні і вкрай необ'єктивні. А її історія заслуговує на більш детальний і глибокий аналіз. Насамперед зазначимо, що дискусійним є питання співвідношення за обсягом і змістом понять “істинно православні християни” та “істинно православна церква”. Знаходимо полярні думки з цього приводу.

Радянська історіографія пропонувала такі альтернативні варіанти тлумачення, хоча суперечок не вирішувала:

- М. Нікольський і В. Янкович розглядали ППЦ та ППХ як окремі рухи [3];
- А. Белов вважав ППХ логічним продовженням ППЦ [4], а А. Дем'янов та Н. Зибковець – навпаки (ППЦ з'являється в ППХ у кін. 20-х років) [5].
- Канадський автор Д. Поспеловський не знаходив суттєвих відмінностей між цими двома окремими рухами (з одного боку, зазначав, що для ППХ не характерний інститут священників, з іншого – вони не мали між собою відмінностей, як їх не мали між собою “істинно православні” і офіційна православна церква, з чим не погоджувався А. Клібанов) [6].

Сучасні дослідники розглядають ці дві течії як окремі напрямки, не заперечуючи взаємозв'язку і наголошуючи на ідеологічних відмінностях між ними [7]. Існували їх численні розгалуження (див. додаток. – Авт.).

Ми схильні вважати, що “істинно православні християни” у 1927–1928 роках об'єдналися в нове церковне угруповання під назвою “істинно православна церква”.

В архіві Служби безпеки України віднайдено кримінальну справу, у якій стверджувалося, що послідовники ППЦ використовували у своїй діяльності забобони та релігійний містицизм, визнаючи реальність чудес, культ “святих” джерел і різних предметів. Ця церква ставила за кінцеву мету повалення радянської влади шляхом збройного повстання. Проти неї було сфабриковано справу. Обвинувачувальний вирок ґрунтувався на тому, що ППЦ йде у підпілля у зв'язку з неможливістю відкритої контрреволюційної боротьби з радянською владою. У справі стверджується, що актив організації складався із найбільш реакційних, непримиримих у ставленні до радянської влади представників духовенства, для котрих активна боротьба з владою та її заходи становили складову частину церковно-політичної діяльності [8].

У матеріалах справи знаходимо відомості про створений у 1928 році церковно-адміністративний центр у Ленінграді, який керував антирадянською діяльністю всіх периферійних філій загалом і в Україні зокрема.

Так, Харківська філія, очолювана Павлом Кратировим, об'єднувала такі групи: Харківську, Сумську, Сталінську, Дебальцевську, Кадіївську, Маріупольську, Попаснянську, Бердянську, Слав'янську, Краснопільську. До них на правах автономії входила і Київська група. По Харківській філії до відповідальності були притягнені близько 70 віруючих.

До Одеської філії ППЦ входили Зінов'євська, Олександрійська, Миколаївська, Херсонська і Полтавська групи. Керівництво покладалося на Григорія Селецького та Варсонофія Юрченка. В Одесі звинуватили майже 50 віруючих.

Дніпропетровська філія ППЦ об'єднувала Новомосковську, Криворізьку та Ладиженську групи. Керував нею Петро Попов. Звинувачення пред'явили понад 20 особам.

Отже, слідство виявило в Україні три філії, які об'єднували 19 груп і діяли практично на всій території республіки. Слідчі вбачали у діяльності ППЦ такі контрреволюційні дії: зустрічі з духовенством, віра в прозоріння, видіння, віщі сні, очікування кінця світу, який вже наближається.

Первинною структурною ланкою в ППЦ були домашні “монастирки”, якими керували ченці. Кожен такий “монастирчок” ставав центром для певної місцевості. Методами боротьби були:

- бойкотування всіх без винятку заходів радянської влади і форм участі в житті радянського суспільства;
- бойкотування патріаршої православної церкви.

У цитованій кримінальній справі, віднайденій в архіві Служби безпеки України, зазначається, що органами ДПУ розкрита і в січні 1931 року ліквідована “контрреволюційна організація церковників”.

Член Зінов'євської групи Любавський на слідстві засвідчив: “...Методами боротьби нашої групи з радянською владою були: 1) виголошення з церковної кафедри проповідей антирадянського характеру із закликом не коритися нововведенням радянської влади; 2) обробка віруючих у антирадянському дусі. Для цього використовувалася кожна чутка про наближення війни і загибель радянської влади; 3) розповсюдження листівок релігійно-політичного характеру, в яких у прихованій формі закликали віруючих до боротьби з радянською владою”.

Згідно з матеріалами справи, особливо активну роботу вели осередки ІПЦ в Україні впродовж 1929-1930 років. Зокрема, наводиться факт повстання у серпні 1930 року у с. Вільне Великописарівського району колишнього Харківського округу, керівником якого був Х. Трохов. Щоправда, не знаходимо даних про кількість повсталих, масштаби боротьби тощо. Так само бездоказано звинувачується у спробі підняти повстання влітку 1930 року у с. Микитівці Тростянецького району священник І. Кушнірьов.

На наш погляд, звинувачення ІПЦ в контрреволюційності мали політичне підґрунтя, бо до ворожої діяльності правоохоронні органи включали: по-перше, факти, які стосувалися внутрішнього життя церкви; по-друге, прихильність до тієї чи іншої ідеології, підтримку певних поглядів, якщо вони не викликають певних дій, що суперечать чинному законодавству, не є підставою для звинувачень за статтями Кримінального кодексу; по-третє, протести ІПЦ спрямовувалися проти каральних дій органів партійно-державної влади.

Прихильники ІПЦ агітували селян проти суцільної колективізації, захищали заможне селянство, т. зв. куркулів, заперечували форми і методи “перебудови” аграрного сектора у кінці 20-х – на початку 30-х років. Колективізація започаткувала, власне, відродження кріпацтва. То чи є підстава звинувачувати громади ІПЦ у антирадянській діяльності?

Навряд чи можна вважати контрреволюційними “проголошення з церковної кафедри проповіді антирадянського змісту”, “обробку віруючих в антирадянському дусі”, “розповсюдження листівок релігійно-політичного змісту”. Навіть у повстаннях, якщо такі відбулися, не можна вбачати ворожість ІПЦ. Адже, по-перше, не слід оцінювати діяльність усієї організації за поодиноким фактом, по-друге, у цей час викликані колективізацією заворушення досягли значних розмахів.

За свідченням А. Белова, свою активність “істинно православні” зберігали під час Великої Вітчизняної війни і в перші післявоєнні роки. У кінці 50-х років майже всі їх осередки були розгромлені. У цей час у середовищі напрямку виникають течії екстремалів-фанатиків: молчальники, седмінці [9]. До того ж спостерігаємо тенденцію до зміни вікового складу вірних. Якщо у 1954 році 29 відсотків становили особи 16-30 років, то в подальшому люди віком до 30 років складають 1 відсоток [10]. Відбувається різке скорочення їх кількості. Це можна пояснити багатьма причинами, зокрема заборонаю одружуватися, мати дітей. Хоча у більшості випадків ці умови не виконувалися.

Станом на 1 січня 1962 року на Україні діяли: 1 громада на Київщині, 2 – на Кіровоградщині, 2 – в Криму, 4 – на Одещині. До 70-80 років (за даними С. Машенка) вони складають 50 відсотків своєї чисельності. А в 70-х роках 70 відсотків членів общини були людьми, старшими 80 років [11].

Після реабілітації, починаючи з 1992 року, їх чисельність зростає. Якщо у 1992 році в Україні було 2 громади ІПХ, то станом на 1999 рік їх нараховується вже 28.

Таким чином, справу ІПЦ, на наш погляд, не можна вважати повністю з’ясованою. Дослідникам слід повернутися до неї, ще раз проаналізувати архівні матеріали, документи, які дозволяють говорити про те, що прихильники ІПЦ не виступали проти свого народу. Підтвердженням такої думки є висновок прокуратури України від 22 серпня 1989 року про відсутність складу злочину в діях ІПЦ. На підставі Указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 року “Про додаткові заходи по відновленню справедливості у відношенні жертв репресій, що мали місце у період 30-х – 40-х і початку 50-х років” усі учасники “контрреволюційної організації ІПЦ” реабілітовані.

Джерела та література

1. Известия ВЦИК. – 1927. – 19 августа.
2. Архив Федеральной службы безопасности Российской Федерации в Брянской области. – Спр. 8979 – П, арк. 79-80.
3. Поспеловский Д.В. Русская Православная Церковь в XX веке. – М.: Республика, 1995. – С.469.
4. Белов А.В. Сетки, сектантство, сектанты. – М.: Наука, 1978. – С.74.
5. Демьянов А.И., Зыбковец Н.Ф. Национализация монастырских имуществ в России. – М., 1975. – С.54.
6. Поспеловский Д.В. Русская Православная Церковь в XX веке. – С.236; Клибанов А.И. Современное сектантство в Тамбовской области //Вопросы истории, религии и атеизма. – 1961. – №12. – С.7.
7. Історія релігії в Україні. – Т.3. – Православ'я в Україні. – К., 1999. – С. 486–487; Релігієзнавчий словник/ За ред. А. Колодного, Б. Лобовика. – К.: Четверта хвиля, 1996. – С.136.
8. Архив Служби безпеки України. – Спр. 65744 (усі посилання у статті зроблені без зазначення сторінок даної справи. – Авт.).
9. Белов А.В. Сетки, сектантство, сектанты. – С. 76.
10. Машенко С. Такі вони, істинно православні... // Людина і світ. – 1978. – № 5. – С.21.
11. Там само. – С.22.

Попов А. Д.

КРЫМСКОЕ НАПРАВЛЕНИЕ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОБЩЕСТВА «СОВЕТСКИЙ ТУРИСТ» (1928-1930гг.)

Актуальность и разработанность проблемы. В последнее время всё очевиднее становится необходимость изучения такого недостаточно исследованного до сих пор компонента отечественной истории, как прошлое туризма в Украине [1, с. 3, 5]. Немногочисленная литература советского периода по этому вопросу отличается откровенной тенденциозностью и носит явный отпечаток господствовавшей в СССР коммунистической идеологии. В качестве примера можно привести присущую ей негативную оценку деятельности Экскурсионного государственного акционерного общества «Советский турист» (далее «Совтура»), существовавшего в 1928–1930 гг. Вслед за идеологами т. н. «пролетарского туризма» начала 30-х гг. В. П. Антоновым-Саратовским, Л. М. Гурвичем, Н. В. Крыленко, советские историки обвиняли эту организацию в аполитичности, «делачестве», ограниченности обслуживаемого ей туристско-экскурсионного контингента [2, с. 78–80]. Подобные утверждения присутствуют и в работах некоторых современных российских исследователей [3, с.100–111]. Первое учебное пособие по истории туризма в Украине, увидевшее свет в 2002 г., более нейтрально оценивает деятельность «Совтура», хотя и здесь заметно некоторое влияние сложившейся историографической традиции [4, с. 47–49].

В связи с этим очевидной представляется необходимость осветить туристско-экскурсионную работу «Совтура» в Крыму, опираясь, преимущественно, на сохранившиеся опубликованные и неопубликованные источники, что и является *целью данной статьи*. Выбор в качестве примера именно крымского направления деятельности «Совтура» обусловлен двумя причинами. Во-первых, в рассматриваемый период Крым являлся одним из важнейших туристско-рекреационных регионов СССР. Во-вторых, в полном объеме работа «Совтура» осуществлялась лишь в пределах РСФСР (в состав которой входила Крымская АССР). Поэтому, Крымский полуостров был единственной составной частью современной территории Украины, где велась эта работа. Поставленная цель позволяет *обозначить несколько задач*, стоящих перед данным исследованием, а именно: осветить обстоятельства возникновения «Совтура» и стоявшие перед ним задачи; определить количественные и качественные показатели его туристско-экскурсионной деятельности в Крыму; проанализировать сущность и ход конфликта между «Совтуром» и Обществом пролетарского туризма, приведшего к слиянию этих организаций.

В середине 20-х гг. XX в. основная работа по развитию туристско-экскурсионного дела на крымской земле велась специализированными учреждениями Народного комиссариата просвещения РСФСР [5]. К 1928 г. назрела необходимость реорганизации системы управления туризмом в стране. Если раньше основной контингент путешествующих составляли педагоги и учащиеся, то теперь всё больший интерес к туризму начинают проявлять рабочие промышленных предприятий, а также крестьяне. Органы государственной власти Советского Союза всячески содействовали «пролетаризации» туристско-экскурсионного движения. Дальние поездки, краеведческие экскурсии и походы становятся неотъемлемой частью культурно-просветительной и идеологической работы среди трудящихся. Одновременно, очевидной становится необходимость дальнейшего совершенствования материально-технической базы советского туризма, привлечения новых финансовых потоков в эту сферу общественной жизни [6, с. 154-157].

Устав «Совтура» был утвержден Экономическим советом РСФСР 17 марта 1928 г. Учредителями вновь созданной организации выступили общероссийские наркоматы просвещения, здравоохранения, торговли, внутренних дел, но общее руководство её работой возлагалось на Народный комиссариат просве-